भट्टारकदेवशक्रविरचितप्रतापकाव्यस्य चतुर्विंशतिसर्गस्य सम्पादनमध्ययनञ्च

डॉ. शशिकुमारशर्मा

समीक्षात्मकभागः

शास्त्राणामध्ययनमध्यापनं तदैव अतीव सुकरं भवति यदा तच्छास्त्रस्यानुकूला पद्धतिराश्रीयते। नैकविधानां गद्यपद्यव्याकरणादीनां नाना शास्त्राणां साहित्यव्याकरणदर्शनादीनां पाठनं कथं वा करणीयमिति विषये शिक्षाविधाः प्राचीनार्वाचीनशिक्षणपद्धतीर्विमर्श्य निर्दुष्टरूपेणानुकूलपद्धतयः निरूपिताः।

अत एव प्राचीनार्वाचीनशास्त्राणां पूरकशास्त्रं शिक्षाशास्त्रमिति विदुषामभिप्रायः। कः विषयः, कया पद्धत्या पाठनीयम्, कया पद्धत्या नाध्यापनीयम् इति प्रवृत्तिनिवृत्तिजनकत्वात् शिक्षाशास्त्रस्य शास्त्रत्वं सिद्धम्। वस्तुतः शिक्षाशास्त्रिणः विषयानुकूलां पद्धतिं पाठयन्ति। यथा साहित्यशास्त्रस्य टीकापद्धतिः, व्याकरणस्य आगमन-निगमनपद्धतिः, पद्यस्य अन्वयविधिरिति। अस्मिन्नेव क्रमे संस्कृतशिक्षणे मया एका नूतनपद्धतिराश्रिता। का सा नूतनपद्धतिः, सा आकाङ्क्षापद्धतिः। आङ्-उपसर्गपूर्वककाङ्क्षिधातोः अच्-टाप्प्रत्ययाभ्याम् आकाङ्क्षा इति शब्दो निष्पद्यते। अपेक्षा, जिज्ञासा, अनुसन्धानम् इत्याद्यर्थेषु शब्दोऽयं प्रयुज्यते। सांख्यकारिकाव्युत्पत्तिवादवाक्यपदीयसदृशदुरुहविषयाणामपि आकांक्षापद्धत्या अध्यापनं भवितुं शक्यते, तेन शिष्याः समीचीनरीत्या अवगन्तुं शक्नुवन्ति।

शिक्षामनोविज्ञानानुसारं सर्वेष्वपि स्तरेषु प्रायः कण्ठस्थीकरणं निरस्तमभवत्। अत्र प्रश्नोत्तरपद्धत्या अध्यापनसमये आकाङ्क्षायाः आधारभूतं पदं कारिकायाः निष्कास्य तदाधारेण प्रश्नं पृच्छति। शिक्षार्थिनः तस्य प्रश्नस्य उत्तरं कारिकायां प्रयुक्तपदाधारेणैव ददाति। एवमासान्तं कारिकां पाठयति। वारं वारं कारिकायां विद्यमानानां पदानां प्रयोगेण तत्तत्पदानाम् उच्चारणाभ्यासो भवति। तथा च विना कण्ठस्थीकरणेन कारिकां स्मरति। सांख्यकारिकायाः कारिकाणां पाठनम् आकाङ्क्षापद्धत्या कथं वा करणीयम् , येन छात्राः अल्पश्रमेण अधिकविषयज्ञानं प्राप्नुयुः।

महाभाष्येऽपि आकांक्षापद्धत्या अध्यापनं वर्तते इति दृश्यते। प्रश्नोत्तरमाध्यमेन आकांक्षापद्धतिराश्रिता। यथा – अथ शब्दानुशासनम्। शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम्। केषां शब्दानाम् लौकिकानां वैदिकानाञ्च।

शोधावसरे भारतदेशस्याप्रकाशितमनुद्घाटितमस्पृष्टं ज्ञानरूपमातृकाणां स्थितिं ज्ञात्वा तासां प्रकाशनार्थं मया प्रतिज्ञा कृता। अत एव मत्प्रतिज्ञापूरणांशत्वेन अप्रकाशितपाण्डुलिपिमाश्रित्य शोधकार्यमिदं प्रचलति। अस्मिन्नेव क्रमे अप्रकाशितमातृकायामपि आकाङ्क्षापद्धतिः आसीत् वा न वा इति, किं प्राचीनकालेऽपि आकाङ्क्षापद्धत्या पठनपाठनं भवति वा इति च मनसि प्रश्नः जातः। अप्रकाशितमातृकासु अन्वेषणं कृतम्। इमं विधिमाश्रित्य भट्टारकदेवशक्रमहोदयेन प्रतापकाव्यं रचितम्।

मातृकायाः सामान्यपरिचयः –

अस्य ग्रन्थस्य एका मातृका जयपत्तनस्थजैनदिगम्बरप्राकृतापभ्रंशसाहित्याकादमिग्रन्थालये विद्यते। अस्याः मातृकायाः प्रतिकृतिः ग्रन्थस्यास्य सम्पादनाय स्वीकृता।

ग्रन्थस्य सामान्यपरिचयः -

अस्मिन् ग्रन्थे द्वात्रिंशद्सर्गाः सन्ति। अत्र ग्रन्थकारेण शिखरिणीवृत्तबद्धश्लोकस्य आकाङ्क्षापद्धत्या व्याख्यानं विहितम्। अस्मिन् श्लोके भगवतः श्रीरामचन्द्रस्य प्रतापविषयः वर्णितः। अत्र प्रथमं तु मङ्गलाचरणं तत्पश्चात् प्रतापकाव्यस्य विषये लिखितम्। अस्य ग्रन्थस्य सम्पादितेकैकस्य सर्गस्य पत्रिकायां प्रकाशनं भवेत् इति मनसि निधाय सुधियां स्वान्तमावर्जयेत्तर्हि मन्ये सफलोऽयं मे प्रयास इति। प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमसर्गाणां प्रकाशनं जातम्। इदानीं मया षष्ठमसप्तमाष्टमनवमदशमसर्गाणां वर्णनं सम्पादनञ्चात्र क्रियते। यद्यपि प्रथमसर्गादारभ्य पञ्चमसर्गपर्यन्तं अन्यपत्रिकायां प्रकाशनं जातं तथापि अत्र परिशिष्टे प्रकाशितप्रथमसर्गादारभ्य पञ्चमसर्गपर्यन्तसम्पादितभागस्यापि प्रकाशनं क्रियते। येन ग्रन्थस्य सम्पूर्णस्वरूपमेकत्रैव स्यादिति। अन्यसर्गाणामपि प्रकाशनमस्यामैव पत्रिकायां भविष्यति।

अत्र लेखकेन प्रथमसर्गे रामवाचकपक्षः स्थापितः। द्वितीयसर्गे कृष्णवाचकपक्षः स्थापितः। तृतीयसर्गे शिववाचकपक्षः स्थापितः। चतुर्थसर्गे ब्रह्मावाचकपक्षः स्थापितः। पञ्चमसर्गे सूर्यदेववाचकपक्षः स्थापितः। षष्ठमसर्गे शंवाचकपक्षः स्थापितः। सप्तमसर्गे शिवधर्मपक्षः स्थापितः। अष्टमसर्गे गणेशवाचकपक्षः स्थापितः। नवमसर्गे हनुमान्वाचकपक्षः स्थापितः। दशमसर्गे कर्त्तावाचकपक्षः स्थापितः। यथा कर्त्ता नैयायिकाणां यथा वेदातिकानां ब्रह्मा तथैव मीमांसकानां कर्मसकलविधिकरो भवतीति भावः। एवमेकादशसर्गे मीमांसकपक्षः स्थापितः। द्वादशसर्गे बौद्धमतपक्षः स्थापितः। त्रयोदशसर्गे ऋषभदेवपक्षः स्थापितः। चतुर्दशसर्गे जगच्छिरोमणिपक्षः स्थापितः। पञ्चदशसर्गे श्यामप्रभपक्षः स्थापितः। षोडशसर्गे आशीर्वादपक्षः स्थापितः। सप्तदशसर्गदारभ्य द्वात्रिंशद्सर्गपर्यन्तं द्व्यक्षरं स्वीकृत्य चित्रालङ्कारमाध्यमेन व्याख्यानं कृतं लेखकेन। सप्तदशसर्गे लक्ष्मीपक्षः स्थापितः। अष्टादशसर्गे जयसिंहभूपपक्षः स्थापितः। विंशतितमे सर्गे श्रृङ्गाररसप्राधान्यपक्षः स्थापितः। एकविंशतितमे सर्गे वाक्यमहिमाधिकारपक्षः स्थापितः। द्वाविंशतितमे सर्गे अस्य काव्यस्य पण्डितपक्षः स्थापितः। त्रिविंशतितमे सर्गे कृष्णप्रतापश्लेषपक्षः स्थापितः। चतुर्विंशतितमे सर्गे वैदनाथशिवपक्षः स्थापितः।

अनया रीत्या द्वात्रिंशत् सर्गे स्वकल्पनया आकांक्षापद्धत्या भिन्नभिन्नवाचकपक्षाः स्थापिताः।

सम्पादनभागः

श्रीगणाधिपतये नमः। श्रीसरस्वत्यै नमः। श्रीगुरुभ्यो नमः।

स जयति परमात्मा यस्य लोको हि मग्नो

मननवरसमुद्रे कृष्णिकावद्विभाति।

त्रिभिदरमुदरेयं खेंशुमव्वाहिके वा

मणिरिव शुभरत्नं रोहणाद्रौ यथा वा।।1।।

गुरुपदकमलं प्रणौमि भक्त्या

हृदि मयि सततं करोमि शक्त्या।

ऋजुमनवचनैः स्तवीमि सूक्त्या

नततनुशिरसा यवीमि युक्त्या।। 2।।

यस्याः प्रसत्तेर्गुणरत्नखानेर्जडार्थदात्र्यासु पदार्थपात्र्याः।

विशालबोधाः प्रभवन्त्यबोधाः प्रणौमि तां तत्प्रभुवक्त्रजाङ्गाम्।।3।।

प्रतापकाव्यं रचयामि कामधेन्वाख्यकं षोडशवृत्ततो वै।

एकेन काव्येन तथैव युग्मपक्षेन भिन्नैः रसपङ्क्तिवृत्तैः।।4।।

भूपेन्द्रवृत्तं जगति प्रसिद्धभाषासु चेच्छिलष्टतरं भवेद्वै।

तत्संस्कृते किं बहुभिस्सदर्थैः क्लृप्तं मनोहारि सतां भवेन्न।।5।।

एकार्थतो यत्र भवेद्द्वितीयोऽप्यर्थोऽत्र चित्रप्रदमेव लोके।

काव्ये पुनर्यत्र युगत्रिपक्षार्थाः किं न युक्तं गुणिनां मुदे तत्।।6।।

अर्थप्रकाशोऽत्र न चास्ति विज्ञाष्टीकां विना वाध्ययनादृतेऽपि।

एकाक्षरीकोषसुशब्दयुक्त्या विमर्शनीयः स्पृहया विनाहो।।7।।

मादर्यवन्तोऽत्र भवेयुरस्य विज्ञा वयं किं पठनेन वित्त।

राजेन्द्रचेतो हरकं तदेतत्सदर्थसारं न परं कदर्थम्।।8।।

कवीन्द्रमाना नृपतेः सभायां काव्यं पठन्तु[1] परमादरेण।

परं सुखं नास्ति परत्र विज्ञाः प्रतापकाव्यस्य विमर्शनात्तत्।।9।।

क्व सूर्यवंशप्रभवो नृपोऽसौ क्व चात्र बुद्धिर्मम दुर्बलार्था।

तथापि राजेन्द्रगुणा बलान्मां वाचाल्यते चूतपिकेव चैत्रे।।10।।

सन्त्येव सन्तो भुवि ये गुणेषु पराः परेषां ग्रहणेषु गृध्राः

प्रयोजनं तेऽपि विना धरित्र्यां जीयासुरत्रापरकृत्य विज्ञाः।।11।।

जीयासुरन्येऽपि हि दुर्जनाख्याः निष्कारणं ये परदोषगृध्राः।

येषां भिया न स्खलते[2] सतां धीरहो महानेष मतो गुणो मे।।12।।

नाना कवित्वेषु चणास्तथापि

प्रतापकाव्यं वदनेषु यूयम्।

ताम्बूलवत्कृत्य नृपस्य गोष्ठ्यां

विशंतु विज्ञाः कुपमुन्मनाश्चेत्।।13।।

यथापरे मिष्टतराः सिताऽग्रे विभान्ति लोके हि कथापरा वा।

रामायणीभागवतीकथाऽग्रे काव्यानि विश्वानि तथैतकाग्रे।।14।।

इदं प्रबन्धं विरचय्य पूर्वं सूत्रं प्रवक्ष्ये प्रथमं हि तस्य।

द्वात्रिंशदर्थप्रसरप्रदस्य काव्यस्य स्वोपज्ञविनिर्मितस्य।।15।।

इति पीठिका।

।। चतुर्विंशतितमः सर्गः।।

हतभुवनहतभुवनहतभुवनहतभुवन।

हतभुवनहतभुवनहतभुवनहतभुवन।।

हतभुवनहतभुवनहतभुवनहतभुवन।

हतभुवनहतभुवनहतभुवनहतभुवन।।24।।

[1] पठन्तू इति मातृकायां पाठः।

[2] सवलते इति मातृकायां पाठः।

अस्यार्थः – हे हतभुवन हतम् एकत्रीकृतं दर्शनेन भुवनं जगत् येन सः हतभुवनस्तत्संबुद्धौ। हे हतभुवन हे प्रतापसिंहभूपहतभुवनः इति लोकसंहारकरः। अथवा हतं संहारितं भुवः पृथिव्याः वनं जलं कावटिकेभ्यो येन सः हतभुवनस्सो हतभुवनो वैदनाथः शिवः। त्वाहतभुवनं भू इति वेदना युक्तं च वनम् इति सप्रवासं च भुवने हते दूरीकृते भुवने वेदनायुक्तपरदेशगमने यस्य सः हतभुवनस्तहतभुवनम्। अर्थात् पीडारहितं तथा परदेशगमने यस्य सः हतभुवनस्तं हतभुवनम्। अर्थात् पीडारहितं तथा परदेशगमनरहितं कुरु। अत्र चित्रभङ्गाय अनुस्वारलोपः। तद्द्वितीयपक्षे ग्रहणीयं नानुस्वारविसर्गौ तु चित्रभङ्गायसम्मतौ इति वचनात्। न दोषः कुरु। इति शेषः।

1. कथं भूतः हतभुवनः हतभुवनः। हत अङ्गीकृतम्। भ इति भुजङ्गस्तस्य वनम् इति उत्सेवा येन सः हतभुवनः ह अङ्गीकृतौ इति धातोः। अर्थात् सर्पधरः। कण्ठेकालत्वात्। इति भावः। भुर्भुजङ्गोथ भूर्मही इति सौभरिकृतैकाक्षर्याम्। वनं तु कानने नीरेप्युत्सेवा सप्रवासयोरिति विश्वलोचने।
2. पुनः कथं भूतः शिवः हतभुवनः। संहारितविष्टयः इति लोकस्त्रिलोकः।
3. पुनः कथं भूतः शिवः हतभुवनः। हतः संहारितो लोको जनसमूहो येन सः हतभुवनः।
4. पुनः कथं भूतः शिवः हतभुवनः। संहारितजलः प्रलयहेतुत्वात्।
5. पुनः कथं भूतः शिवः हतभुवनः संहारित आकाशः लोकसंहारकरणादिति। भुवनं विष्टपे लोके सलिलेऽपि वियत्यपीति विश्वलोचने।
6. पुनः कथं भूतः शिवः हतभुवनः हतं भुवः पृथिव्याः वनं जलं यस्य सः अद्यापि क्वचित् क्वचित्स्थाने सर्वदा शिवो परिपर्वतात्

हे प्रतापेट् प्र इति ऐश्वर्यार्थे। प्र इति निजैश्वर्येण तापा इति तापिता ईशाः इति राजानो येन सः प्रतापेट् तत्संबुद्धौ हे प्रतापेट् हे भूप। अ इति अन्तःपुरस्तस्य भू इति भूषायां प इति प्रयत्नो यस्य सः अभूषस्तत्संबुद्धौ हे अभूप। अन्तःपुरस्य राजलोकस्य भूषा इति शोभाकरणे प्रयत्नमान् इति भावः। अ इति गौरवेन्तःपुरे हेतौ इति कालिदासोक्तिः। नामैकदेशग्रहणात् भऊता इति ग्राह्यं पत्रिष्वार्त्तौ प्रयत्ने च इति कालिदासोक्तिः। हे प्रतापसिंहराजन् सः कृष्णाभो जगच्छिरोमणिदेवे वो युष्माकं शंकर्त्ता भवतु। सः कः यः जगच्छिरोमणिः शिवपदिशिवोः अस्तीति शेषः। शिवस्य अम्बिकेश्वरस्य पदं स्थानं विद्यते यस्यां सा शिवपदी अम्बावती पुरी तस्यां शिवः कल्याणकरो देदीप्यमानो उ इति कुम्भः उच्चशिखरोपरि सुवर्णकलशो यस्य सः शिवपदिशिवोः। अत्रायं भावः। यो देवो अम्बावती नगरी बृहन्मन्दिरे सुवर्णकलशाञ्चिते विराजमान इति। उकारः पुरुषे चन्द्रे कुम्भे वणिजिरक्षके इति इरुगपदण्डाधिकृतैकाक्षर्याम्। हे रम्बे नः पुनः स्त्रीना नाभौ कल्याणभूषयोरिति कालिदासोक्तिः।

1. पुनः कथं भूतः शिवः हतभुवनः ह इति हतः संहारितः तायाः महालक्ष्म्याः भुवनानि येन सः हतभुवनः ता इति। करुणायां महालक्ष्म्याम् इति विश्वः।
2. पुनः कथं भूतः शिवः हतभुवनः ह इति संहारितः तानां चौराणां भुवनानि येन सः हतभुवनः चौरलोकसंहारकरः इत्यर्थः।
3. पुनः कथं भूतः शिवः हतभुवनः ह इति संहारितः तायाः दया देव्या भुवनानि येन सः हतभुवनः दयाधिष्ठितलोकसंहारकरः।
4. पुनः कथं भूतः शिवः हतभुवनः ह इति हतः तस्य संयोगस्य भुवनं जगत् येन सः हतभुवनः संयोगे स्त्रीभोगादिकरस्तेषां हरणं कृतं येन मदनदहनादिति भावः।
5. पुनः कथं भूतः शिवः हतभुवनः ह इति हतः एकत्रीकृतः त इति प्रेते श्मशानभूम्यां भुवनो लोको येन सः हतभुवनः। अर्थात् श्मशानदेवः धत्तूरादिषुष्वप्रीतिमान् श्मशाने एव यस्य यात्राप्रकटीभवत्येवं भावः। तः शब्दः पुंसि संयोगे निश्चये कोपपुच्छयोः। करुणायां महालक्ष्म्यां पूजायां वारयोषिति इति कालिदासकृतैकाक्षर्याम्। तः प्रेते निःफले प्रीतौ इति विश्वः। अथवा हतभुवनः ह इति संहारितः त इति

वेषस्तद्वान् भुवनोविष्टपो येन सः हतभुवनः तस्तु वेषोऽथ ता नारी इति सौभरिकृतैकाक्षर्याम्। इति यमकछन्दश्च तष्कमत्र पञ्चाक्षरैः पद्यम्। अथवा विंशत्यक्षररुचिरछन्दसर्वलघुवर्णचित्रमिदमस्य टीका समाप्ता। रसनगणललविहितशरसुयतिरिह रुचिरः।

।।इति वैदनाथशिवपक्षार्थः।।

श्रीमच्छ्रीजयसिंहभूपतनयो भून्माधवादिर्हरि-

स्तस्माद्योजनि विश्वराजमुकुटालङ्कारभूतो भुवि।

तस्य श्रीशप्रतापसिंहनृपतेः काव्ये प्रतापाद्वये

श्रीभट्टारकदेवशङ्करचिते द्विदद्विसर्गो गतः।।24।।

।। इति श्रीप्रतापकाव्ये चतुर्विंशतितमः सर्गः।।24।।

अथ यन्त्र लिख्यते।

सहायकाचार्यः, व्याकरणविभागः,

जगद्गुरुरामानन्दाचार्यराजस्थानसंस्कृतविश्वविद्यालयः, जयपुरम्